

Södra Råda Akademien

Gudstjänstlivet i en medeltida sockenkyrka

Artikel baserad på föredrag vid Södra Råda Akademien juli 2022.

Karin Lagergren, docent i musikvetenskap, Linnéuniversitetet

Inledning

Det medeltida Sverige var fyllt av små sockenkyrkor. Ungefär 1 500 socknar beräknas ha funnits på 1500-talet, alla med varsin kyrka. Till en början var de byggda i trä, varav många sedan blev ombyggda till stenkyrkor. Några träkyrkor fick dock stå kvar, varav Södra Råda är en sådan. Granhults kyrka i Småland är ett annat exempel. Dessa sockenkyrkor var delar i ett stort system av kyrkor som ingick i olika stift. Under medeltiden räknade Sverige sju stift: Skara, Uppsala, Västerås, Strängnäs, Åbo, Växjö och Linköping. Sockenindelningen sker under 1200-talet. Innan dess var kyrkorna ofta gårdskyrkor eller kanske bykyrkor tillkomna på privata initiativ. Ett exempel på detta är Kata gård i Varnhem som gick från att vara ett litet privat gårdskapell för en välbärgad kristen familj via donationer av mark till att bli ett cisterciensklöster. I andra fall blev dessa privata kyrkor omvandlade till sockenkyrkor.

Att tillhöra ett stift ute på landet innebar att biskopen är stiftets högste ansvarige som bland annat hade till uppgift att komma ut till socknarna på besök, så kallad visitation, och undersöka hur väl prästen skötte sina uppgifter. Han skulle exempelvis följa stiftskalendern med alla de helgon och festdagar som finns där. De viktigaste festdagarna var ju samma överallt men sedan fanns en viss variation i hur viktiga olika helgon var. Medeltidens gudstjänstliv var i stor utsträckning likriktat och i slutänden styrt från Rom men det fanns gott om regionala skillnader och variationer inom denna ram.

Förutom den gudstjänstfirande personalen och sockenborna så fanns ytterligare en kategori gestalter alltid närvarande, nämligen helgonen. Dessa var många. Vissa var kända i hela katolska kyrkan, andra mer geografiskt begränsade. Exempel på populära helgon i det medeltida Sverige var Elin av Skövde; Sigfrid av Växjö (som enligt legenden döpte Olof Skötkonung i Husaby källa); den helige Erik, Södermanlands apostel Botvid och förstas vår egen superstjärna den heliga Birgitta. Dessa helgon var i olika hög utsträckning kända och vördade i hela Sverige, men Erik och Birgitta i synnerhet nådde nationell spridning. Olav hade också en särställning i det medeltida Sverige trots att han var ett norskt helgon. Pilgrimsfärden till Nidaros (dagens Trondheim) där Olav var begravd var en av pilgrimer väl upptrampad väg i medeltidens Sverige.

I den här texten kommer jag att ta upp något om prästen och kantorns roll i en sockenkyrka, beröra församlingsbornas förhållande till gudstjänstfirande och försöka ta upp den kanske svåraste av alla frågor: vad gjorde församlingen under gudstjänsten?

Prästen - sockenkyrkans viktigaste personal

De präster som tjänstgjorde i kyrkorna var utbildade i stiftets katedralskola, och en del hade till och med åkt utomlands för vidareutbildning. Paris, Wien, Greifswald och Prag var vanliga platser för detta. Behovet av präster i Sverige var stort och prästbrist är ett återkommande tema under

hela medeltiden. Prästen var ofta en man med lokal förankring som visat sig duglig för detta ämbete. Kanske hade han fått assistera prästen som ung och sedan valts ut att få utbilda sig. Prästen levde i lokalsamhället och hade sannolikt ett litet lantbruk vid sidan av sitt ämbete för självhushållets skull men sockenborna bidrog också till hans uppehälle. Han var sannolikt inte munk utan så kallad sekulärpräst och han var inte gift. Kanske var han den ende i socknen som kunde läsa och skriva. Kyrkan var prästens viktigaste arbetsplats, och han skulle där förrätta böner och fira mässa varje dag även om inga andra var närvarande. Vardagens mässor firades i stilla enskildhet av prästen oftast i kyrkan, eller i prästgården. Det var prästens uppgift att varje dag frambära mässan som ett offer till Guds ära och för församlingens väl. Sockenborna förväntas delta på söndagar och arbetsfria helgdagar. Dessa arbetsfria helgdagar var ungefär lika många som söndagarna och enligt följande:

25 december: Juldagen

28 december: Värnlösa barns dag,

1 januari: Kristi omskärelse

6 januari: Trettondagen,

Söndagen efter Trettondagen (s.k. oktav).

Annandag, tredjedag, fjärdedag påsk och pingst.

Sex Mariadagar: 1) 8 december Marie obefläckade avlelse; 2) 25 mars Marie Bebdelsedag; 3) 2 februari Kyndelsmässodagen; 4) 2 juli Marie besökelse; 5) 15 augusti Marie himmelfärd; 6) 8 september Marie födelse.

Ett tiotal internationella helgdagar (Maria Magdalena t.ex.).

Ett tiotal regionala helgdagar (t.ex. Birgitta och Olav).

3 maj korsets återfinnande och korsets upphöjelse, invigningsdagen för den egna sockenkyrkan och stiftets domkyrka (*dedicatio ecclesiae*).

Totalt ger detta tillsammans med vanliga söndagar ett hundratal kyrkdagar per år då inget arbete skulle utföras. Det betyder att vanligt folk gick till kyrkan 100 dagar om året. Men gjorde de verkligen det? Eftersom ingen kyrkoplukt mer än det sociala trycket förekom så fanns det givetvis de som föredrog att göra annat, behövde ta hand om exempelvis djur eller höskörd, eller så var vägen till kyrkan alltför lång. Vadstena kloster rekommenderar under 1400-talets första hälft präster att de ska instruera sina församlingsbor att be på dagar de inte kan komma till kyrkan. De ska be tio eller trettio Fader vår på morgonen medan de mediterar över Kristi tillfångatagande, lika många vid den tid då mässan firas medan de mediterar över hans död på korset, lika många på kvällen medan de mediterar över Kristi gravläggning. Men statistisk säkerhet om hur många som regelbundet tog del i gudstjänstfirandet är svår att nå.

Förutom mässfirandet så skulle prästen även iaktta den så kallade tidegården; den cykel av gudstjänster förutom mässan som ramade in dagen för all personal i kyrklig tjänst. Dessa praktiserades alltså inte enbart i kloster. Tidegårdens gudstjänster var åtta till antalet och fördelades över dygnet från tidig morgon fram till kvällen och heter i tur och ordning: matutin, laudes, prim, ters, sext, non, vesper och completorium. I hur stor utsträckning sockenprästen verkligen iakttog dessa kan vi bara spekulera om. Vad vi dock säkert vet är att i ett kloster eller en domkyrka så förekom en mängd sånger i dessa gudstjänster medan en sockenpräst kunde nöja sig

med att läsa texterna istället för att sjunga dem. Säkert varierade som idag sångförmågan hos prästerna. Utöver att förrätta mässa och tidegärd så hade prästen även viktiga uppgifter av så kallad pastoral karaktär. Det betyder att han skulle höra bikt, förrätta dop, begravning och ge sista smörjelsen. Dessa förrättningar som inte skedde i kyrkan eller ens vid altaret samlades i en särskild bok som kallas *manuale*; handbok. På bilden nedan ser vi en sida ur ett manuale med en sång för något som kanske överraskande nog sällan förrättades av präster under medeltiden: vigsel. Att gifta sig var främst av allt en juridisk överenskommelse som kyrkan sällan blandade sig i. Det är först på 1700-talet som kyrkbröllop blir allmänna. Fjärde Laterankonciliet 1215 stadgar att lysning ska ske innan äktenskap och uppmuntrar till offentlig vigsel inför präst. Men inget av detta var faktiskt nödvändigt för att åstadkomma ett giltigt, sakramentalt äktenskap. Om man gifte sig så skedde detta på kyrktrappan eller utanför kyrkporten.

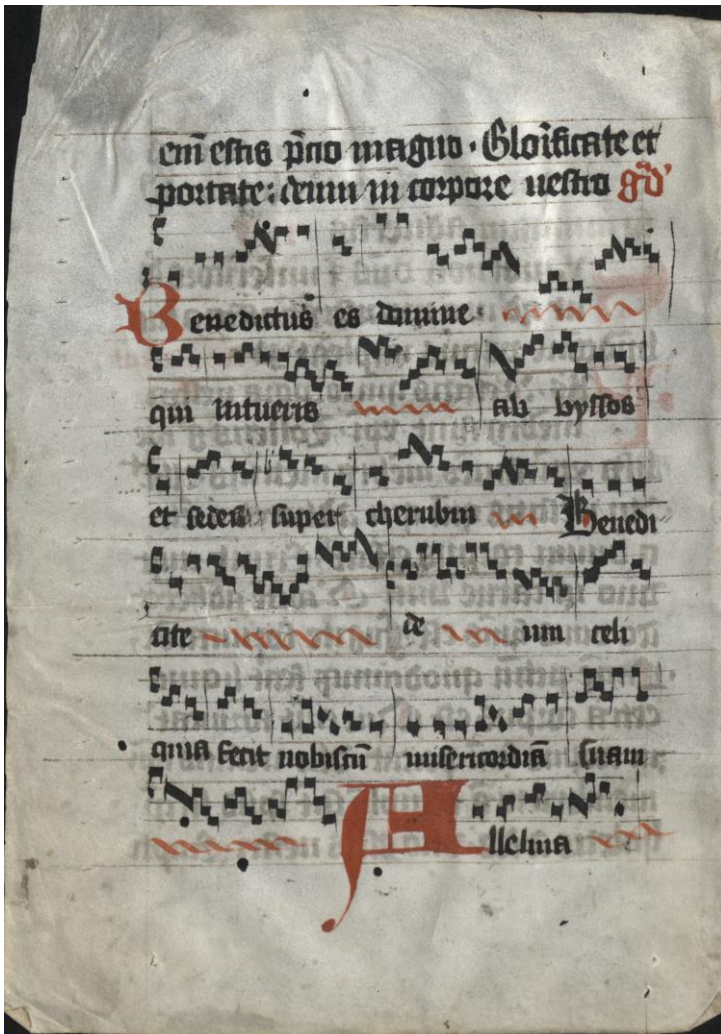

Bild 1: Gradualresponsorium för vigsel ur Hemsjömanualet, ca 1400. Handskriften finns idag på Skara stifts- och landsbibliotek. Foto Skara stifts- och landsbibliotek.

Kantorn – sockenkyrkans näst viktigaste personal

I gudstjänsten skulle prästen förstås sjunga, men det var inte hans viktigaste uppgift. Den sång han sjöng var oftast av lite enklare snitt och mer av karaktären mellan sång och tal, ibland kallad

kantillation. Denna typ av sång passar mycket bra för att nå ut i kyrkorummet utan att möjligheten att uppfatta texten går förlorad. Den person som hade särskilt ansvar för sången var kantorn. Idag förknippar vi kanske kantorn i första hand med orgelspel men under medeltiden var dennes uppgift att ta hand om de sjungna delarna av mässan. Sannolikt deltog han (för det var alltid en man) inte i tidegården eller i vardagens mässor utan enbart i söndagens mässa som var mer musikaliskt avancerad där han skulle stå för alla sjungna moment. Kantorn var en person som fått en lägre grad av utbildning än prästen men vi vet inte särskilt mycket om vad en sockenkantor kunde tänkas vara för en person och dennes exakta utbildning. Det var en stor repertoar han skulle känna till, antingen utantill eller genom att veta i vilka böcker han skulle leta eller en kombination av båda två. Kantorn kunde alltså inte bara läsa text utan även läsa noter vilket var en särskild konst. Kantorns repertoar bestod främst av sånger för alla kyrkoårets söndagar, alla eller vissa helgondagar och andra festdagar enligt den tidigare listningen i denna text. Vissa sånger återkom men många var helt unika för enskilda söndagar eller helgdagar. Notationen i sångböckerna kallas kvadratnotation eftersom de fick en kvadratisk form på grund av att de skrevs med fjäderpenna (ett exempel på kvadratnotation ses på bilden ur Hemsjömanualen). Detta notationssätt är mycket utrymmeseffektivt vilket var en fördel eftersom man skrev på pergament som var ett material som både var dyrt och omständligt att framställa.

Den sång som sjöngs i den medeltida gudstjänsten var den enstämmiga, oackompanjerade sången, vanligen kallad gregoriansk sång. Detta var den medeltida kyrkans särskilda gudstjänstsång som sjöngs över hela det katolska Europa. Den återfinns i sångböcker från 800-talet och framåt och sjungs än idag i vissa katolska miljöer, främst kloster. På medeltiden var det den enda sång som klingade i kyrkan, ibland utsmyckat med en eller två ytterligare stämmor till flerstämmighet. Detta praktiserades primärt i domkyrkor och katedraler med mycket och välutbildad personal, för att sjunga i stämmor var en särskild konst. Spåren av detta från svensk mark är ytterligt fragmentariska. I vissa kloster har också sång i stämmor förekommit beroende på hur sträng den aktuella klosterorden var, exempelvis så förbjöd den heliga Birgitta flerstämmig sång i sina kloster. Instrumentanvändning i kyrkan var likaså ytterligt sparsam om den alls förekom. Om detta finns ingen konsensus i forskningen. Orgel förekom i vissa kyrkor från 1300-talet men detta var också mycket ovanligt. Förmodligen användes den för att ersätta vissa sjungna partier av den gregorianska sången. Belägg för att orgel funnits under medeltiden i Sverige finns på Gotland (Sundre och Norrlanda kyrkor).

Kör i medeltidens kyrka

Kör i vår mening där vi tänker på en kyrkokör med män och kvinnor som sjunger i stämmor fanns inte i medeltidens kyrka och i sockenkyrkan förekom det sällan eller kanske aldrig körsång. Det var där kantorn ensam som sjöng. Körer fanns främst i kloster eller en domkyrka och dessa sjöng främst också enstämmig gregoriansk sång. Dessa körer bestod av två grupper enkelt uttryckt. Dels så bestod kören av alla som arbetade i domkyrkan eller klostret vilket kunde vara uppåt hundra personer. Men det fanns också ofta en mindre grupp på 4-12 personer som sjöng särskilt svåra sånger eller särskilt svåra delar av sånger. Denna grupp av särskilt duktiga sångare kallades för *schola*. De kunde ibland också konsten att sjunga flerstämmigt. Ibland besöktes socknarna av djäknar från katedralskolan (den skola som fanns i anslutning till domkyrkan) vid vissa helgdagar. De gick då så kallad sockengång för att på så sätt förtjäna medel till sitt uppehälle i en tid som inte kände till några studiemedel. Slutligen ska tilläggas att det bara var män som sjöng i domkyrkor och sockenkyrkor. Men kvinnor sjöng i nunneklostren, så man kan inte säga att detta var en helt ensidig manlig aktivitet. Det har under senare år kommit en del ny forskning kring kvinnors (läs nunnors) musicerande i kloster, som dock faller utanför ramen att här gå

närmare in på. Församlingssång förekom inte, även om det finns ett fåtal indikationer på att det möjligen kan ha praktiserats vid särskilda tillfällen men om detta vet vi mycket lite.

Gudstjänstens böcker

Det behövdes flera olika böcker för att rätt kunna fira gudstjänst. Genom kyrkobalken i Smålandslagen kan vi faktiskt få en inblick i hur många böcker varje kyrka förväntades hålla sig med. Denna lag föreskriver att en sockenkyrka skulle äga följande böcker:

Missale: Prästens bok med texter och böner och de korta sjungna partier som prästen skulle framföra.

Graduale: Kantorns bok med mässans sånger, alltid med noter.

Breviarium: Bok som innehåller tidegårdens texter.

Psalterium: Bok med alla Gamla testamentets psaltarspsalmer samt de nytestamentliga psalmerna (kallade cantica, exempelvis Magnificat).

Med dessa fyra grundböcker kunde man iakttä både mäss- och tidegårdsfirande och man kan nog med fog anta att varje kyrka verkligen hade dessa fyra böcker i sin ägo. Ofta hade de större kyrkorna och domkyrkorna betydligt mer omfattande boksamlingar och det finns anledning att anta att kyrkorna i regel ägde betydligt fler böcker än dessa fyra böcker. Försök har gjorts att beräkna den möjliga aktuella bokmängden kring år 1560 i de cirka 1 500 sockenkyrkor som då fanns i Sverige. Beräkningen visar att varje sockenkyrka sannolikt ägde mellan tre och fem böcker, i vissa fall så många som åtta till tio. Detta betyder att det totala antalet böcker i svenska sockenkyrkor vid medeltidens slut uppgick till 4 500 – 7 500 exemplar, eller 12 000 – 15 000 om den högre uppskattningen på åtta till tio böcker tillämpas. Beräkningen utgår främst från den stora samlingen pergamentfragment från medeltida böcker som idag finns på Riksarkivet i Stockholm. Tyvärr finns inga uppgifter i Västgötalagen om hur många och vilka böcker som förväntades finnas i västgötska sockenkyrkor.

Den medeltida sockengudstjänsten

Hittills har texten främst tagit upp sådant som vi har mycket eller ganska mycket kunskap om eller som det går att resonera sig fram till tänkbara svar på. Men hur en gudstjänst i en medeltida sockenkyrka gick till från församlingsbornas perspektiv är nästan det allra svåraste att nå säker kunskap om. Det finns litteratur som beskriver vad prästen ska göra men hur en gudstjänst gick till och upplevdes i en sockenkyrka av församlingsborna vet vi väldigt lite om. Något vet vi om vad lekfolket skulle göra och förväntades kunna, exempelvis deras uppträdande i kyrkan. När de kom in i kyrkan gjorde de de vanliga sakramenten med vigvatten innanför porten och buga mot sakramentsskåpet, d.v.s. det skåp i koret där det välsignade nattvardsbrödet (*hostian*) förvarades. Innan mässan började så förväntades man be men inte slöa till och inte småprata. Kanske bad man till de två helgonbilderna i långhuset som alltid fanns där: på högra sidan sett från altaret fanns alltid ett Mariaaltare, och på den vänstra fanns ett annat helgon som ofta var kyrkans skyddshelgon. Förmodligen var bruket med mans- och kvinnosida inte särskilt utbrett utan man satt samlat familje- och/eller gårdsvis. Inte heller bruket att kvinnor och män gick in genom skilda ingångar verkar ha varit utbrett eller alls existerat (norr för kvinnor och söder för män) helt enkelt för att många kyrkor saknar dessa båda sidoingångar.

Folket beskådade i dessa gudstjänster hur bröd och vin blev Kristi kropp och blod, men de blev också undervisade. Undervisningen var en av prästens plikter och i detta ingick att de skulle

återberätta evangeliet på folkspråket och öva dem i bönerna *Fader vår* och *Ave Maria* och de tio budorden. De församlingsbor som stod faddrar vid ett dop – och det kan vi nog anta var majoriteten av medeltidens människor – förväntades kunna *Fader vår*, *Ave Maria* och trosbekännelsen (*Credo*) på folkspråket. Dessa texter återfinns i slutet av artikeln. Frågan om hur mycket latin folket kunde har diskuterats utan att någon konsensus uppnåtts. Men det var säkert inte ovanligt att man kunde flera av dessa texter och även andra även på latin – man hörde ju vissa texter mycket ofta, vissa till och med varje söndag. Men om man verkligen hade förståelse för varje ord i dessa texter eller en mer generell förståelse för textens innehåll är svårt att säga något om. *Ave Maria* var den absolut mest populära bönen under medeltiden och existerar även som en mycket spridd gregoriansk sång under medeltiden. Denna bön återfinns i sin helhet eller delar av i mängder av olika sammanhang. I profana sammanhang kunde man finna Ave Maria-inskriptioner på bruksföremål, som ett sätt att bära med sig en bön till Maria även i vardagens sysslor. I kyrkor ser man den ibland inristad i kalkputsen på väggarna i tornrum och kor.

Prästen skulle även predika och då alltid på folkspråket. Ingen predikan skedde på latin för lekfolk, för det tjänar föga till att predika på ett språk som folket inte behärskar. Sockenborna hade ingen psalmbok eller annan bok med sig. Var man välbeställd och kunde läsa så kanske man hade en andaktsbok hemma. Dessutom var det mörkt i medeltidens kyrka vilket gjorde läsning även för den som kunde i det närmast omöjligt.

Även om deltagandet inte skedde enligt det sätt vi är vana vid så var man aktiv med egna böner. Det fanns moment i mässan då man med fördel kunde be själv som vid momentet *Kyrie* (Herre förbarma dig). Nattvarden tog man tvärtemot dagens bruk sällan utan det var bara prästen som tog detta. Enligt ett beslut vid kyrkomötet Fjärde Laterankonciliet år 1215 så skulle alla ta emot nattvarden vid påsk. Det var inte förbjudet att göra det oftare men det var ovanligt och skulle då föregås av bikt. Om man tog emot nattvard oftare än vid påsk så skedde de vanligen vid pingst och jul.

Avslutningsvis så ges här tre texter som en god kristen förväntades kunna, och som prästen vid behov kunde förhöra församlingsborna på eller öva med dem i mässan:

1. Trosbekännelsen i version från ca 1520 i lätt moderniserad svenska:

Jag tror på Gud fader, allsmäktig skapare, himmelrikets och jorderikes och på Jesum Christum, hans egen son vår Herre, som avlad är av den helge ande, födder av jomfru Maria, pinad under Poncio Pilato. Korsfäster, döder och jordader, for neder till helvetet, på tredje dagen stod han opp av döden for till himmelriket och sitter på Gud faders allsmäktiga högra hand sedan han är kommande att döma livandes och döda. Jag tror p den helga anda, den helga kyrkan, helga manna samfund och syndernas förlåtelse och likasamma oppståndelse och evärdeligt liv. Amen.

2. Fader vår i version från slutet av 1400-talet i lätt moderniserad svenska:

Fader vår som är i himblom, helgat varde ditt namn, tillkomme ditt rike, varde din vilja så i jorderike så som i himmerike, giv oss idag vårt dagelika bröd och förlåt oss våra synder som vi och förlåt dem mot oss bryta och inled oss ej i frestelse utan fräls oss av ondo. Amen.

3. Hell dig Maria (Ave Maria) från slutet av 1400-talet i lätt moderniserad version:

Hell Maria full med nåd vår Herre är med dig välsignad vare du över alla kvinnor och välsignad vare ditt kveds frukt som är Jesus Christus. Amen.

(Dessa texter återfinns i *Mässa i medeltida socken: en studiebok*.)

Litteratur som denna text bygger på samt tips för vidare läsning

Borgehammar, Stephan: 'Bön och skådande. Om gudstjänst i sockenkyrkan på medeltiden' i *Bromma kyrka 850 år 1168-2018* (Bromma församling red.). Bromma församling, 2018, sid. 25-36.

Brunius, Jan: *From manuscripts to wrappers: medieval book fragments in the Swedish National Archives: archival guide. Skrifter utgivna av Riksarkivet 35*. Riksarkivet 2013.

Gittos, Helen och Sarah Hamilton (red.): *Understanding Medieval Liturgy. Essays in Interpretation*. Ashgate 2016.

Harper, Sally, P.S: Barnwell, Magnus Williamson (red.): *Late Medieval Liturgies Enacted. The Experience of Worship in Cathedral and Parish Church*. Routledge 2018.

Sven Helander (red.): *Mässa i medeltida socken*. Artos 1993/2006.

Medeltidsmässan i Endre (en filmad rekonstruktion av hur en mässa i Linköpings stift kunde gå till vid 1400-talets mitt): <https://www.youtube.com/watch?v=2ksK3Wsbehk&t=1620s>

Helander, Sven (red.): *Mässa i medeltida socken: en studiebok*. Artos 1993/2006.

Nordin, Jonas (red.): *Kodex. Boken i medeltidens Sverige*. Mediehistoriskt arkiv 2022.

Boken är fritt nedladdningsbar här: <http://mediehistorisktarkiv.se/bocker/kodex-boken-i-medeltidens-sverige/>

Pernler, Sven-Erik: 'Åskådligt, konkret och mycket angeläget. Om allmogens fromhetsliv i Sverige på drottning Margaretas tid' i *Kyrkohistorisk årskrift* 2012, sid. 61-83.